

de Blauwbalg
gelke ...

de imitatio violistica

Op een orgel, waar zoveel viool- en gambaspelende engelen in hout zijn vereeuwigd, ligt de verbinding tussen "streek en adem" zeer voor de hand. Zozeer, dat dit verband gemakkelijk over het hoofd gezien kan worden. Een detailafbeelding van het prachtige front van het Hinsz-orgel heeft me geholpen eens na te denken over rechtstreekse verbindingen tussen viool en orgel in het baroktijdperk. Deze link bleek zo vruchtbaar, dat onder de titel "De Imitatio Violistica" een representatief programma met voor dit orgel geschikte barokke orgelwerken kon worden samengesteld.

De term "De Imitatio Violistica" werd door Samuel Scheidt genoemd in variatiereeksen uit zijn *Tabulatura Nova* (1624), een verzameling orgelwerken, bestaande uit fantasieën, dansen, canons en variaties over sacrale en profane melodieën. In enkele variaties komen reeksen zestienden met staccato punten voor, waarbij er steeds vier onder een boog staan. Ter verduidelijking heeft Scheidt deze "boog-punt combinatie" voorzien van de term "Imitatio Violistica".

In het voorwoord bij de *Tabulatura Nova* schrijft Scheidt daarover:

"Wo die Noten / wie allhier / zusammen gezogen seind / ist solches eine besondere art / gleich wie die Violisten mit dem Bogen schleiffen zu machen pflegen. Wie dann solche Manier bey fürnehmen Violisten Deutscher Nation / nicht ungebrauchlich / gibt auch auff gelindschlagigen Orgeln / Regalen / Clavicymbaln und Instrumenten / einen recht lieblichen und anmutigen concertum , derentwegen ich dann solche Monier mir selbsten gelieben lassen / und angewehnet".

"De manier waarop de noten hier bijeen zijn gebracht verwijst naar een bijzondere speelwijze, vergelijkbaar met violisten, die met de strijkstok een splende beweging maken. Daar, waar deze speelwijze bij bekwame violisten van Duitse afkomst niet ongebruikelijk is, wordt ook op orgels, regalen, clavecimbel en andere instrumenten met zachte aanslag een waarlijk lieflijke en bekoorlijke samenklank verkregen; om die reden ben ik met deze verscheidenheid zeer verblijd en maak ik er rijklijk gebruik van".

Dit is een expliciet voorbeeld van een speelwijze op orgel, die ontleend is aan een ander instrument. Te vergelijken met de later ook bij Bach voorkomende term *cantabile*, die naar de zangkunst verwijst. Al vanaf 1500 waren de noordelijke orgels op het gebied van klank de imitators pur sang: allengs werden er steeds meer registers gedisponeerd, waarvan de klank een imitatie was van bestaande instrumenten. Eerst de diverse fluiten en vervolgens de rijke verzameling blaasinstrumenten uit de Renaissance, zoals ondermeer de Regaal, de Dulciaan, de Trompet en de Zink. Al gauw zou ook de menselijke stem in de vorm van de *Vox Humana* verschijnen. De vioolimitatie kwam op naam van de Prestant, het "vooraanstaande" fundament van het gotische Blokwerk, dat na 1500 door het gebruik van de sleeplade ook zelfstandig op te delen was.

Ook de muziek, die voor deze "synthesizer *avant-la-lettre*" geschreven werd, liet in toenemende mate vormen en stijlfiguren uit andere muzikale disciplines toe. Het orgel en de orgelmuziek werden zo gepromoveerd tot dé muzikale smeltkroes in het muziekleven.

Op deze enhanced CD wordt de barokke dwarsverbinding met viool onder de loep genomen, maar voor hetzelfde geld zouden combinaties met profane en sacrale vocale muziek (madrigaal, chanson en motet), dansmuziek of andere instrumentale muziek (van sonate tot concerto) gemaakt kunnen worden.

Vanaf het midden van de 18e eeuw bleven het orgel en het orgelrepertoire deze rol spelen in verschillende belangrijke Europese muziekcentra, zij het niet meer in de hoofdrol, maar vaak nog wel in een belangrijke bijrol.

Nicolaus Bruhns stond niet alleen bekend als begaafd organist en componist, maar ook als virtuoos bespeler van viool en gamba. Na zijn studie bij zijn oom Peter studeerde hij compositie en orgel bij Dietrich Buxtehude. Als violist verbleef hij enkele jaren, vaak in gezelschap van Italiaanse musici, in Kopenhagen, waarna hij een betrekkelijk anonieme organistenbaan in Husum (Ost-Friesland) aannam. Hier stierf hij al op 31-jarige leeftijd in 1697. Zijn korte, maar zeer interessante orgeloeuvre omvat 4 Praeludia en een grote Koraalfantasie over "Nun komm der Heiden Heiland".

De Praeludia bezitten grote vormverwantschappen met die van zijn grote leermeester en geven tegelijkertijd blijk van een duidelijk persoonlijke stijl, die zich kenmerkt door een creatieve behandeling van de verschillende figuren, ritmen en metra en een fantasievolle harmoniek, gepaard met een grote begaafdheid in het schrijven van fuga's. Verwachtingspatronen worden niet zelden op geraffineerde wijze doorbroken. De ook in het e-moll Praeludium veel voorkomende passages, figuren, thema's, contrasubjecten, diminuties en uitgeschreven versieringen tonen buitengewoon veel verwantschap met Italiaans geïnspireerde muziek voor strijkers.

Johann Mattheson schreef in zijn "Grundlagen einer Ehren-Pforte (Hamburg, 1740) over Bruhns: Soms nam hij zijn viool mee naar het oksaal en speelde daar met zoveel vaardigheid dat het klonk of twee, drie instrumenten gelijktijdig speelden. Zo speelde hij de bovenstemmen op de viool, terwijl zijn voeten een aangepaste bas op het pedaal weergaven. Juist in dit Praeludium komt een arpeggio-passage in 6/8 maat voor, die perfect voor een dergelijke interpretatie in aanmerking zou kunnen komen. Als de interpreet ook de vioolkunst machtig zou zijn geweest, was dit gedeelte zeker zo opgenomen.

De Lüneburger organist Georg Böhm heeft ons verschillende koraalbewerkingen en -partitas nagelaten, waarbij de bewerking over "Vater unser im Himmelreich" er kwalitatief en inventief uit springt. In het afschrift van Joh.Gottfr.Walther wordt de koraalmelodie omspeelende rechterhandpartij (op het Rugwerk) nog rijker van versieringen voorzien. Deze door Franse barokmuziek geïnspireerde figuraties hebben een ambitus, die overeenkomt met die van een viool. Samen met de "strijkbas" op het Pedal en de op strijkers geënte inleiding en tussenspelen op het Hoofdwerk kan men hier met recht spreken van een Imitatio Violistica.

De o zo beroemde Toccata con Fuga in d, BWV 565 van Joh.Seb.Bach is ons slechts in één 18e eeuwse afschrift overgeleverd, de autograaf van Bach zelf is nooit gevonden. Er zijn musicologen, die zelfs betwijfelen of Bach de auteur is van dit energieke en velen tot de verbeelding sprekende stuk muziek. Ook doet een mening opgang (Peter Williams) dat het hier zou gaan

om een orgelbewerking van een oorspronkelijk voor soloviool gedachte compositie. Hoe het ook zij, er toch vanuitgaand dat het hier om een origineel orgelstuk gaat, is hier meer nog dan bij "Vater unser" van Georg Böhm sprake van een vertaling naar het orgel toe van typisch violistische effecten als passages met gebroken accoorden, "napikken", grillige éénstemmige cadensen en recitativi en bij cellosuites en vioolsonates van Bach zo frequent voorkomende verborgen tweestemmigheid in éénstemmige passages. Met name het fugathema en diens tengevolge bijna de gehele fuga zijn een voorbeeld van die tweestemmigheid.

Het verband tussen viool en orgel bij de Fuga in d, BWV 539, de twee Trio's in G, de koraalbewerking "Kommst du nun, Jesu, vom Himmel herunter", BWV 650 en het Concerto RV 580/ BWV 1065 is veel directer: het gaat hier om rechtstreekse orgeltranscripties van composities, die oorspronkelijk voor viool of een meervoud van dit instrument gedacht waren.

Dat de Toccata en Fuga in tegenstelling tot bijna alle barokke composities in een mineurtoonard niet in majeur eindigt kan mijns inziens te maken hebben met een handschrift fout, een langzaam veranderende harmonische stijl ten tijde van het afschrift of een bewuste shockering van de toenmalige toehoorders, die hedentendage alleen maar hergevoeld kan worden door het tegenovergestelde te laten horen.

Leo van Doeselaar

Leo van Doeselaar begon zijn orgel- en pianostudie bij Gerard Akkerhuis te Den Haag. Vervolgens studeerde hij op het Amsterdamse Sweelinck Conservatorium orgel bij Albert de Klerk en piano bij Jan Wijn. Naast beide solistendiploma's behaalde hij ook de Prix d'Excellence orgel. In 1980 werd hem de Toonkunst-Jubileumprijs toegekend en in 1981 de Zilveren Vriendenkrans van het Concertgebouw in Amsterdam.

Na zijn studie verdiepte hij zich middels enkele cursussen in "historisch" orgelspel, studeerde bij André Isoir Frans orgelrepertoire en volgde fortepianolessen bij Malcolm Bilson en Jos van Immerseel. Leo van Doeselaar trad als orgelsolist op met diverse orkesten onder dirigenten als Ernest Bour, Riccardo Chailly, Charles Dutoit, Claus-Peter Flor, Jean Fournet en David Zinman.

Als organist van het Barokorkest van de Nederlandse Bachvereniging werkte hij samen met vele vooraanstaande oude muzikspecialisten. Hij verleende zijn medewerking aan een groot aantal Oude Muziek Festivals in Europa en de Verenigde Staten.

Sinds 1977 vormt hij samen met Wyneke Jordans een veelvuldig optredend pianoduo. Van hun spel werden verscheidene cd-opnamen uitgebracht met werken van o.a. Stravinsky, Satie, Dvorak, Ravel en Schubert. Samenwerking met de BBC resulteerde tot nu toe in een serie van zeven opnamen en concerten op zowel historische als moderne piano's, waarvan een compilatie werd uitgebracht op 2 cd's.

Van Doeselaar is daarnaast zowel op piano als fortepiano een veelgevraagd kamer-muzikspeler en liedbegeleider. Als orgelsolist, continuospeler en pianist maakte Leo van Doeselaar een groot aantal opnamen voor diverse labels, waaronder de eerste integrale

opname van de orgelwerken van Wilhelm Friedemann Bach en Georg Friedrich Händel en een opname van Hindemith's Kammermusik nr. 7 met het Koninklijk Concertgebouworkest o.l.v. Riccardo Chailly. Deze opname ontving een Grammy Award.

Met hetzelfde orkest en dezelfde dirigent trad hij in 1993 op ter gelegenheid van de inwijding van het gerestaureerde orgel in het Concertgebouw. Als "huisorganist" van het Concertgebouw in Amsterdam werkte hij sindsdien veelvuldig samen met diverse orkesten, ensembles en solisten in repertoire, dat zich uitstrekt van Haydn tot Keuris. Op het Maarschalkerweerd-orgel realiseerde hij een CD met orgelwerken van Franz Liszt.

In Berlijn is Leo van Doeselaar als "Professor für künstlerisches Orgelspiel" werkzaam aan de Hochschule der Künste.

het Hinszorgel in de Petruskerk te Leens

Het is algemeen bekend dat de provincie Groningen in binnen- en buitenland beroemd is om zijn orgelrijkdom. Eén van de meest bekende orgels in de provincie is ongetwijfeld dat van de Petruskerk te Leens. Reeds in 1774 schreef Joachim Hess hierover:

”Toen ik dit orgel bij het binnenkomen van eene maar middelmatige dorpskerk Anno 1747 in 't oog kreeg, stonde ik verwonderd over deszelfs trotsche vertooning (...) Leens, een Dorp, waarlyk niet van de aanzienlykste, waarom ik ook als verbaast stonde, toen ik voor de eerste maal desselfs Kerk-orgel in't oog kreeg en bespeelde, zo wegens desselfs grootte als fraaiheid in gezigt en gehoor.”

Het orgel in de Petruskerk te Leens werd in de jaren 1733/34 gebouwd door de Groningse orgelmaker Albertus Anthoni Hinsz in opdracht van Anna Habina Lewe, douarière Van Starkenburg, collatrix van de Kerk van Leens. De Vrouwe van Verhildersum was de weduwe van Edzard Jacob Tjarda van Starkenburg. Als unica collatrix beheerde zij de goederen van de kerk van Leens en kon zij, geheel onafhankelijk, de opdracht aan Hinsz geven.

De nog jonge orgelmaker Hinsz had zijn naam als zelfstandig orgelmaker gevestigd bij de ombouw en vergroting van het orgel in de Martinikerk te Groningen in 1729, in opdracht van de weduwe van Frans Caspar Schnitger met wie hij later trouwde.

Frans Caspar Schnitger had in 1728 de opdracht gekregen tot de renovatie van het Martiniorgel te Groningen. Hij overleed echter vlak voor de aanvang der werkzaamheden. Na deze renovatie, die Hinsz uitvoerde op naam van de weduwe van Schnitger, voltooidde hij in 1731 het fraaie orgel in de kerk van Zandeweer dat hij bouwde in opdracht van Onno Tamminga van Alberda, borgheer van Scheltekema Nyenstein te Zandeweer. Van dit orgel ging, evenals dat van de Martinikerk, zoveel roem uit dat de Vrouwe van Stakenborg aan

Hinsz in januari 1733 de opdracht gaf het oude orgel in de Pertuskerk te vervangen door een geheel nieuw instrument. Hinsz nam de bouw van het orgel aan voor f 3.400,- "waarvoor hij moest leveren alles wat tot het nieuwe orgel nodig was. Echter de kast, het beeldhouwwerk, het fundament en het balghuis bleven ten laste van de Uitbestedersche."

Het orgel kreeg 27 stemmen, verdeeld over hoofdwerk, rugpositief en een vrij pedaal. Het werd in december 1734 opgeleverd. De vormgeving en de detaillering van het instrument ontleende Hinsz aan het grote orgel van de Michaëlskerk van Zwolle. Deze opbouw herhaalde Hinsz een aantal keren: in Almelo, Midworlde, Harlingen, Bolsward en Uithuizermeeden.

Van al deze instrumenten klinkt het orgel van Leens het meest briljant. Het staat voor wat betreft de klank dan ook het dichtst bij de Schnitgertraditie. Van de rijk versierde orgelkast zijn het snijwerk en de beelden gemaakt door Theodorus van der Haven en Caspar Struiwig. Het orgel werd in de jaren 1843/44 gerenoveerd door Geert Pieters Dik, in 1867 gerepareerd door Petrus van Oeckelen (na de bouw van de nieuwe toren van de kerk), en in 1922 gerestaureerd door Jan Doornbos. Hierbij werden telkens één of meer stemmen vervangen.

De Petruskerk werd in de jaren 1948/52 gerestaureerd, waarbij de inrichting van het interieur werd gewijzigd. Het orgel, dat tijdens de kerkrestauratie in een omhulling was ingepakt, werd na voltooiing van de restauratie door de orgelmaker Mense Ruiters weer bespeelbaar gemaakt. Maar toen bleek al onmiddellijk dat het kostbare instrument zodanig had geleden dat een totale renovatie nodig was. Deze werd in de jaren 1963/67 uitgevoerd door de orgelmakers Gebr. Van Vulpen te Utrecht. Hierbij werd de oorspronkelijke dispositie hersteld.

Het orgel werd weer in gebruik genomen op 26 april 1968.

Stichting Hinszorgel Leens.

Sedert 1968 worden op dit orgel op de zaterdagavonden van mei tot en met september orgelconcerten gegeven door vooraanstaande organisten uit binnen- en buitenland. Deze concerten genieten een grote nationale en internationale bekendheid.

De organisatie van deze concerten ligt in handen van de Stichting Hinszorgel Leens, die het als haar voornaamste opdracht ziet het schitterende orgel in zo goed mogelijke toestand te bewaren en in een goede conditie door te geven aan het nageslacht. Zij tracht dit te doen door voor het orgel een zo groot mogelijke belangstelling te wekken, met name door het jaarlijks organiseren van de zaterdagavondconcerten.

Daarnaast is de stichting de initiator van de Orgeldag Noord Nederland. Deze dag heeft tot doel zoveel mogelijk organisten de gelegenheid te bieden zelf eens een historisch orgel te bespelen.

Nicolaus Bruhns 1665-1697

PRAELUDIUM IN c. PEDALITER

9:01

Georg Böhm 1661-1733

"VATER UNSER IM HIMMELREICH"

5:25

À 2 CLAVIERS ET PEDAL

Johann Sebastian Bach 1685-1750

PRAELUDIUM UND FUGA MIT OBLIGATEM

PEDAL IN d BWV 539

(Bewerking van de Fuga uit de Sonate per Violino solo

in g BWV 1001)

PRAELUDIUM

2:26

FUGA

5:14

TRIO IN G ADAGIO

4:12

(Bewerking voor orgel door Joh. Peter Kellner(?) van eerste

deel van een verloren gegane Sonate in G voor 2 violen en

b.c., die model heeft gestaan voor de twee latere versies

BWV 1027 en 1039, Sonates in G voor resp. Gamba en 2

fluiten met b.c.)

TRIO IN G (ALLEGRO NON TANTO)

4:00

(Bewerking voor orgel door Joh. Peter Kellner(?) van

tweede deel van diezelfde Sonate in G voor 2 violen en b.c.,

nu bekend als BWV 1027 en 1039)

Antonio Vivaldi 1678-1741

CONCERTO IN b VOOR 4 VIOLen, STRIJKERS

EN B.C., OPUS 3, NR.10 (RV 580),

door J.S. Bach bewerkt als Concerto in a voor 4 clavecim-

bels en strijkers (BWV 1065) in de bewerking voor orgel-

solo van de hand van Guy Bovet (1942)

(ALLEGRO)

4:40

LARGO

2:27

ALLEGRO

4:03

Johann Sebastian Bach

UIT DE "SCHÜBLER CHORÄLE":

3:58

"KOMMST DU NUN, JESU,

VOM HIMMEL HERUNTER" BWV 650

(Bewerking van de "Koraalaria" "Lobe den Herren,

der alles so herrlich regieret". Instrumentatie:

obligate melodie door soloviool, c.f. door alt

en de becijferde bas door het basso continuo)

TOCCATA CON FUGA IN d BWV 565

TOCCATA

2:21

FUGA

6:16

de
imitatione
violistica

Hoofdwerk

Prestant 8 P8
Quintadena 16 Qd16
Roerfluit 8 Rf8
Octaaf 4 O4
Spitsfluit 4 Sf4
Mixtuur 4-5-6 st.M
Octaaf 2 O2
Quint 3 Q3
Vox Humana 8 VH8
Trompet 8 T8

Pedaal

Bourdon 16 Bd16
Prestant 8 P8
Octaaf 4 O4
Roerquint 6 Rq6
Cornet 2 C2
Trompet 8 T8
Mixtuur 4-5-6 st.M
Bazuin 16 Baz16

Rugwerk

Prestant 4 P4
Fluitdous 8 Fd8
Octaaf 2 O2
Holpijp 4 H4
Nasard 2-2/3 N2-2/3
Sesquialter 2 st. Sq
Quint 1-1/3 Q1-1/3
Scherp 4 st. S
Dulciaan 8 D8

KOPPELING PEDAAL-HOOFDWERK PK
MANUAALKOPPELING MK
TREMULANT TRL.
AFSLUITER MANUAAL
AFSLUITER PEDAAL
AFSLUITER RUGPOSITIEF
WINDLOSSER

Colofon

PRODUKTIE: NorthWest Classics

OPNAME: Kompas CD Multimedia BV

PRODUCER / A+R: T.A. Diehl

BALANCE ENGINEER: Bert van der Wolf

LOCATIE: Petruskerk, Leens

OPNAMEDATA: 18-20 november 1997

ONTWERP DRUKWERK: Peter Bol

TEKSTEN: Leo van Doeselaar, Stichting Hinszorgel Leens

ENHANCED CD: Kompas CD Multimedia BV

PRODUCER: Oscar Meijer

PROGRAMMERING: Fir Suidema

CONCEPT / ONTWERP: Meike Ziegler

FOTOGRAFIE: Ted Diehl, Bas Kraaijestein, Oscar Meijer

VIDEO: Magnetic North Pictures BV

CAMERA / EDITING: Bas Kraaijestein

MET DANK AAN: Stichting Hinszorgel Leens, Dhr. Dijkstra, Dhr. Molenaar, Dhr. Oostindiën,
Hendrik-Nanne de Boer, Herma Hekkema, Camco, Jeff Lassing, Anet Klitsie, Veronique Oude Avenhuis,
Dhr. en Mevr. Meijer, Bart Oosterhoorn, Henk Scheeres

NorthWest Classics · postbus 110 · 3890 AC Zeewolde

Telefoon 036 522 77 82

email northw@kompascd.nl